

УДК 808.3 – 541.2

ІДЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПОДАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ В КУРСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Анна Середницька

*Національний університет „Львівська політехніка”
кафедра української мови,
79013, Львів, України
вул. Карпінського, 2/4, тел. 032 258 26 75*

Описано мовні поняття, на основі яких відбувається ідеографічний поділ лексико-семантичного поля дієслів переміщення, що складається з 8066 лексико-семантичних варіантів дієслів.

Ключові слова: дієслова переміщення, лексико-семантичне поле, ідеографічний поділ.

До семантичного поля дієслів переміщення належать слова, що позначають зміну розташування предмета в просторі з плином часу. Вивчаючи українську мову як іноземну, студенти обов'язково повинні засвоїти це семантичне поле, оскільки воно входить до ядра дієслівної підсистеми лексики української мови. Дієслова переміщення є первинними дієсловами, оскільки мають семантику дії і не походять від інших частин мови [4: 87]. Вони здебільшого частовживані, мають високий словотвірний потенціал, у реченні відіграють роль центрального компонента – присудка. Для кращого запам'ятовування доцільно подавати дієслова переміщення систематизовано.

Класифікуючи дієслова переміщення, а також дієслова семантичних полів мовлення, володіння, фізичної дії і впливу, думки, сприйняття, почуття, поведінки, звучання і відповідні їм фразеологізми, мовознавці найчастіше ділять слова на групи за поняттями, які ці слова виражають [3: 11]. Такий підхід до вивчення лексичної системи, для якого вихідною точкою є поняття, а завершальною — слово, що його виражає, називають ідеографічним.

Предметом дослідження статті є лінгвістична поняттєва організація дієслів переміщення, що існує у свідомості носіїв української мови. Поняття, за якими відбувається ідеографічний поділ слів, бажано визначати індуктивно, аналізуючи семантичну будову лексичного матеріалу. Тільки в цьому випадку можна відтворити систему поняттєвих узагальнень у тому вигляді, в якому вона існує в мові, не нав'язуючи їй класифікації, створеної самим дослідником. Адже наявність мовної картини світу і її відмінність від наукової не викликає сумніву в більшості мовознавців [1: 38; 8: 27; 13: 117; 14].

Мовна поняттєва організація може бути відтворена через аналіз значень слів. Слова як номінативні одиниці фіксують у своїх значеннях весь світ. Предметно-логічне значення слів містить сигніфікативний співвідносний з поняттям компонент [20: 59]. Воно складається з лексико-семантичних сем різного рівня узагальнення, серед яких виділяють інтегральну та диференційні [10: 79; 18: 61; 20: 59].

Мовознавці порівнюють ієрархію сем у значенні слова з ієрархією поняттєвого змісту в семантичній системі мови загалом [16: 46]. На найвищому рівні мовної поняттєвої класифікації перебувають інтегральні семи, що входять до значення великих груп дієслів. Диференційні семи, що уточнюють їх, належать до нижчих рівнів класифікації.

У поняттєвій класифікації дієслів переміщення зміст абстрактних узагальнених понять також розкривають конкретніші. Конкретність ознаки впливає на розмір її лексичного поля: чим конкретніша ознака, тим менше поле, і навпаки, чим абстрактнішою є інтегральна ознака, тим більше слів входить у її групу. Великі за обсягом семантичні поля, побудовані на основі абстрактних понять, включають у себе менші поля конкретніших понять. Унаслідок цього класифікація лексики має інклюзивний характер: лексико-семантичні групи входять у мікрополя, мікрополя — у субполя, а субполя є частинами макрополя.

У поняттєвій класифікації дієслів переміщення максимально абстрактною є інтегральна категоріально-лексична сема переміщатися в просторі, яка об'єднує дієслова у поняттєве макрополе „Переміщення в просторі”.

Ця інтегральна сема має багато диференційних. Механічне переміщення є складним процесом, що залежить від особливостей предмета переміщення та умов, у яких воно відбувається. На характер переміщення впливає форма предмета руху, кількість предметів, що переміщуються, їхній агрегатний стан (твердий, рідкий, газоподібний), вага і форма; певні особливості процесу переміщення притаманні людині, рослинам і тваринам. Процес переміщення може проходити за допомогою різних засобів переміщення, по різній поверхні, у різному середовищі. Тіло може переміщатися за різною траєкторією, у різних напрямках, з різною швидкістю; з різною регулярністю у часі; з різною метою або взагалі без неї. Переміщення може бути зумовленим як активністю самого предмета, так і впливом зовнішніх сил тощо.

Диференційні семи поняття переміщення мають різний рівень узагальнення. Серед них можна виділити абстрактні ознаки „спосіб”, „напрямок”, „траєкторія”, „фази” переміщення, „зміна розташування в просторі”, за якими дієслова ділять на 5 субполів.

Конкретні диференційні семи, що уточнюють диференційні семи субполів, служать для поділу субполів на мікрополя. Диференційними ознаками поняття „напрямок переміщення” є ознаки „в певному напрямі”; „від однієї точки в різних напрямках”; „всередину чого-небудь”; „до однієї точки з різних напрямів”; „догори”; „донизу”; „назад”; „назовні чого-небудь”; „уперек до чого-небудь”; „через що-небудь”; „віддаляючись від кого-, чого-небудь”; „змінюючи напрям”; „наближаючись до кого-, чого-небудь”; „наштовхуючись на кого-, що-небудь”; „примушувати переміщатися в певному напрямі”. На основі цих ознак виділено 15 мікрополів.

Диференційними ознаками поняття „зміна розташування в просторі” є „змінювати положення” (ця ознака є в словах *випрямлятися, схилитися, повертатися, перевертатися* тощо) чи „приймати певне положення в просторі” (*вставати, сідати, лягати* тощо), „займати певне місце” (*розміщатися, умошуватися, установлюватися* тощо). На основі цих ознак виділено 3 мікрополя.

Диференційними ознаками поняття „фази переміщення” є „початок” і „кінець”, на основі цих ознак виділено 2 мікрополя.

Диференційними ознаками поняття „траєкторія переміщення” є „обертання”, „коливання”, „безладність”, на основі цих ознак виділено 3 мікрополя.

Більшість диференційних ознак поняття „спосіб переміщення” дає характеристику предмета, що переміщається: „дим”, „небесні світила”, „повітряні маси”, „рідина”, „рослини”, „світло, темрява, тінь”, „сипка речовина”, „тварини”, „туман”, „хмари”, „велика маса предметів”. Ознаки стосуються швидкості предмета переміщення: „повільно”, „швидко”, засобів переміщення: „за допомогою транспорту”, особливостей середовища переміщення „в (по) рідині”, „ляючи” або його поверхні: „по ковзкій поверхні” або на характер рухів предмета: „волоком” (наприклад, *тягти*), „кидко” (наприклад, *кидати*), „навантаживши на себе” (наприклад, *нести*), „пересилаючи” (наприклад, *надсилати*); „бігом”, „з шумом”, „лавно”, „стрибками”, „випереджаючи”, „котячись”, „переслідуючи”, „повзучи”, „подорожуючи”, „кроками”, „сунучись”, „танцюючи” (всього 33 мікрополя).

Перелічені диференційні ознаки, на основі яких виділено мікрополя, можуть зазнавати подальшої конкретизації. Тоді мікрополя діляться на лексико-семантичні групи — синонімічні ряди. Перелік диференційних ознак, на основі яких виділено 327 синонімічних рядів, подано в статті [15].

Таким чином, ідеографічний поділ дієслів переміщення відображає три рівні поступового уточнення диференційними ознаками категоріально-лексичної ознаки „переміщатися”, інтегральної для всього макрополя дієслів переміщення.

Треба враховувати, що статус інтегральної чи диференційної семи є функціональним, а не притаманним якій-небудь ознаці постійно. Будь-яка диференційна ознака поняття переміщення може стати інтегральною на конкретні рівні класифікації, об’єднуючи лексеми у субполя, мікрополя чи лексико-семантичні групи. Наприклад, у структурі поняття „траєкторія переміщення” основною ознакою є „переміщення”, диференційною — „траєкторія”. Але ця диференційна ознака „траєкторія” для значень дієслів субполя є інтегральною. Наприклад, до семантичної структури слова *крутитися*, крім категоріально-семантичної семи „переміщення”, входить інтегральна сема „траєкторія” і диференційна сема „по колу”. У свою чергу, ознака „по колу” є інтегральною для мікрополя „Здійснювати обертальний рух”.

У поданому вище переліку диференційні ознаки переміщення і поля дієслів, виділені на їхній основі, виглядають окремими сходинками. Насправді в лексичній системі відношення між ознаками є не ступінчастими, а інклюзивними (ціле включає в себе частини). Усі ознаки, навколо яких об’єднані субполя, мікрополя і синонімічні ряди, є диференційними ознаками категорії переміщення, відповідно всі субполя і мікрополя є елементами макрополя „Переміщення в просторі”. Про те, що для лексики характерні відношення включення, стверджують Б.І. Косовський, А. А. Уфимцева, Ж. П. Соколовська та ін. „Складність семантичної системи мови пов’язана з її ієрархічною організацією: менші групи слів входять у більші, в результаті чого виникає багатократне включення лексичних груп одна в одну” [7:76]. „Лексична абстракція відрізняється двома основними особливостями: словесний знак, маючи дві семіологічні функції — ототожнення і диференціації, надає лексико-семантичній системі в лексиці і лексиці в цілому „підпорядковувально-підпорядковану” організацію лексем за їхнім семантичним змістом, тобто структурна організація вокабуляра в цілому або окремої лексико-семантичної парадигми і лексичних мікросистем має характер послідовної інклюзії, або включення слів нижчого рівня абстракції у вищий, чого нема при граматичній абстракції” [12: 442].

Принцип послідовного включення лексико-семантичних груп одна в одну обґрунтований також у роботі Ж. П. Соколовської [16], [17]. Її ідеографічна парадигма має вигляд ієрархії підпорядкованих одна одній груп значень слів:

ідеографічних класів — ідеографічних полів — ідеографічних субполів — мікрополів — тематичних груп. В основі цих класів лежать ознаки, зміст яких має різний рівень узагальнення.

Проведене нами дослідження підтверджує наведені вище думки: лексико-семантичні групи дієслів переміщення (наприклад, синонімічні ряди „*Йти безцільно (віятися)*”, „*Йти великою масою (товпитися)*”, „*Йти далеко (плентатися)*”, „*Йти дрібними кроками, швидко (дріботити)*”, „*Йти з пошкодженою кінцівкою (шкандибати)*”, „*Йти навпростець (прямувати)*”, „*Йти нахабно, грубо, настирливо (валити)*”, „*Йти нетвердою ногою (плутатися)*”, „*Йти плавною ногою (плисти)*”, „*Йти по воді або грунті, утворюючи шум (чалапати)*” тощо) об’єднуються в мікрополе „Переміщатися кроками”, мікрополе поруч з іншими мікрополями входить до складу субполя „Спосіб переміщення”, а субполе є частиною макрополя „Переміщення в просторі”.

Вивчаючи дієслова в курсі української мови як іноземної, варто наголосити, що процес переміщення в мовній картині світу, властивий для української мови, представлений субполями дієслів, що виражають ознаки способу, напряму, траєкторії переміщення, зміни розташування предмета в просторі, а також його часові характеристики (початок і кінець). Передусім варто вивчати дієслова, які є назвами 56 мікрополів, що входять до складу цих субполів. Те, що назви полів, або архілексеми, за термінологією Е. Косеріу [6:95], відображають в узагальненому вигляді зміст слів усього поля, підтверджують А. А. Бурячок [2], Ю. М. Караулов [5], Е. Косеріу [6:95], Е. В. Кузнецова [9: 30], В. В. Морковкін [11], А. А. Уфимцева [19], Г. С. Щур [21].

Назвами 33 мікрополів субполя „Спосіб переміщення”, до якого входить 61 % зі всіх аналізованих дієслів, є архілексеми, що можуть мати варіанти за ознаками односпрямованості — різноспрямованості та неперехідності — перехідності: *тягти, тягати, тягтися, тягатися* (мікрополе „Переміщати волоком”); *кидати, кинути* (мікрополе „Переміщати кидком”); *нести, носити* (мікрополе „Переміщати, навантаживши на себе”); *слати* (мікрополе „Переміщати, пересилаючи”); *йти, ходити* (мікрополе „Переміщатися (про дим)”), *йти, ходити* (мікрополе „Переміщатися (про небесні світила)”), *віяти, гуляти* (мікрополе „Переміщатися (про повітряні маси)”), *текти, литися, лити* (мікрополе „Переміщатися (про рідину)”), *рости* (мікрополе „Переміщатися (про рослини)”), *сунутися* (мікрополе „Переміщатися (про світло, темряву, тінь)”), *сипатися, сипати* (мікрополе „Переміщатися (про сипку речовину)”), *сунутися* (мікрополе „Переміщатися (про туман)”), *йти, ходити* (мікрополе „Переміщатися (про хмари)”), *бігти, бігати* (мікрополе „Переміщатися бігом”); *плисти, плавати* (мікрополе „Переміщатися в (по) рідині”); *їхати, їздити, везти, возити* (мікрополе „Переміщатися за допомогою транспорту”); *йти, ходити, вести, водити* (мікрополе „Переміщатися кроками”); *ковзати* (мікрополе „Переміщатися по ковзкій поверхні”); *повзти, повзати*, *сповільнюватися, сповільнювати* (мікрополе „Переміщатися повільно”); *стрибати* (мікрополе „Переміщатися стрибками”); *мчати* (мікрополе „Переміщатися швидко”); *випереджати* (мікрополе „Переміщатися, випереджаючи”); *котитися, котити* (мікрополе „Переміщатися, котячись”); *летіти, літати* (мікрополе „Переміщатися, летячи”); *повзти, повзати* (мікрополе „Переміщатися, повзучи”); *подорожувати* (мікрополе „Переміщатися, подорожуючи”); *сунутися, соватися, сунути, совати* (мікрополе „Переміщатися, сунучись”); *гнатися, ганятися* (мікрополе „Переміщатися, переслідуючи”); *танцювати* (мікрополе „Переміщатися,

танцюючи”). Не мають архілексем мікрополя „Переміщатися великою масою”; „Переміщатися (про тварин)”; „Переміщатися з шумом”; „Переміщатися плавно”.

До субполя „Траєкторія переміщення” належать архілексеми *коливатися*, *коливати* (мікрополе „Здійснювати коливальний рух”); *крутитися*, *крутити* (мікрополе „Здійснювати обертальний рух”); *метушитися* (мікрополе „Переміщатися безладно”).

До субполя „Зміна розташування предмета в просторі” належать архілексеми *вставати*, *ставити*, *сідати*, *садити*, *лягати*, *класти* (мікрополе „Приймати певне положення в просторі”); *розміщатися*, *розміщати* (мікрополе „Розміщатися де-небудь”). Не має архілексем мікрополе „Змінювати положення в просторі”.

До субполя „Напрямок переміщення” входять архілексеми *прямувати* (мікрополе „Переміщатися в певному напрямі”); *розходитися* (мікрополе „Переміщатися від однієї точки в різних напрямках”); *збиратися*, *збирати* (мікрополе „Переміщатися до однієї точки з різних напрямів”); *підніматися*, *піднімати* (мікрополе „Переміщатися догори”); *опускатися*, *опускати* (мікрополе „Переміщатися донизу”); *вертатися* (мікрополе „Переміщатися назад”); *перетинати* (мікрополе „Переміщатися упоперек чого-небудь”); *віддалятися*, *віддаляти* (мікрополе „Переміщатися, віддаляючись від кого-, чого-небудь”); *повертати* (мікрополе „Переміщатися, змінюючи напрям”); *наближатися*, *наближати* (мікрополе „Переміщатися, наближаючись до кого-, чого-небудь”); *наштовхуватися*, *наштовхувати* (мікрополе „Переміщатися, наштовхуючись на кого-, що-небудь”); *гнати*, *ганяти* (мікрополе „Примушувати переміщатися в певному напрямі”). Не мають архілексем мікрополя „Переміщатися через що-небудь”; „Переміщатися всередину чого-небудь”; „Переміщатися назовні чого-небудь”.

До субполя „Фази переміщення” входять архілексеми *рушати* (мікрополе „Починати переміщатися”); *зупинятися* (мікрополе „Припиняти переміщатися”).

Категоріально-лексичну ознаку „переміщення в просторі” містять значення дієслів мікрополя „Переміщатися в просторі”, до якого належать архілексеми *переміщатися*, *переміщати* тощо.

Оскільки архілексеми є узагальненими лексичними еквівалентами цілих груп близьких за змістом, але конкретніших дієслів, їх треба вводити як основний лексичний запас у посібники для вивчення української мови як іноземної. Доцільно також зосередити увагу студентів на переліку синонімів-домінант, що є вершиною синонімічних рядів, на які поділено мікрополя [15]. Архілексеми і синоніми-домінанти — це природний інтегральний потенціал лексичної семантики, доміанти, навколо яких об’єднуються лексичні одиниці. Значення цих слів виражають основні поняття мовної картини поняття переміщення, властивої українській мові, тому їх, а також їхні похідні доцільно вивчати передусім.

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
2. Бурячок А. А. Принципи моделювання семантичних полів лексики / А. А. Бурячок // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 41–53.
3. Васильев Л. М. Семантика русского глагола / Л. М. Васильев. — Москва : Высш. шк., 1981. – 184 с.
4. Вихованець І. Р. Частина мови в лексико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – Київ : Наук. думка, 1988. – 256 с.

5. Караулов Ю. Н. Семантическая иерархия в словаре и ее отражение в письменности / Ю. Н. Караулов // Восточные славяне. Языки, история, культура. – Москва : 1985. – С. 197–202.
6. Косериу Е. Лексические солидарности / Е. Косериу // Вопросы учебной лексикографии. – Москва : Изд.-во Московского гос. ун-та, 1969. – С. 93 – 104.
7. Косовский Б. И. Общее языкознание. Учение о слове и словарном составе языка / Б. И. Косовский — Минск : Выш. шк., 1974. – 270 с.
8. Кузнецов А. М. Семантика слова и внеязыковые значения / А. М. Кузнецов // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев: Штиинца, 1982. – С. 27–33.
9. Кузнецова Э. В. Русская лексика как система : учебн. пособ. / Э. В. Кузнецова. – Свердловськ : Урал. Гос. У-нт им А.И. Горького, 1980. – 88 с.
10. Кузнецова Э. В. Части речи и лексико-семантические группы слов / Э. В. Кузнецова // Вопросы языкознания. – 1975. – № 5. – С. 79–86.
11. Морковкин В. В. Смысловое членение универсума и классификация лексики / В. В. Морковкин // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. — Ленинград : Наука, 1976. – С. 181–190.
12. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – Москва : Наука, 1972. – 564 с.
13. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – Москва : Наука, 1988. – 216 с.
14. Семантика и категоризация. / Фрумкина Р.М., Михеев А.В., Мостовая А.Д. и др./ – Москва : Наука, 1991. – 168 с.
15. Середницька А. Домінанти синонімічних рядів дієслів переміщення в курсі української мови як іноземної / Анна Середницька // Теорія і практика викладання української мови як іноземної: зб. наук. праць. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 5. – С. 82–93.
16. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовская. – Київ : Наук. думка, 1990. – 184 с.
17. Соколовська Ж. П. Картина світу та ієраархія сем / Ж. П. Соколовська // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 87–91.
18. Уфимцева А. А. Семантика слова / А. А. Уфимцева // Аспекты семантических исследований. – Москва : Наука, 1980. – С. 5–80.
19. Уфимцева А. А. Теории семантического поля и возможности их применения при изучении словарного состава языка / А. А. Уфимцева // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. – Москва : Изд.-во Академии наук СССР, 1961. – С. 30–63.
20. Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. / Д. Н. Шмелев. – Москва : Просвещение, 1977. – 335 с.
21. Щур Г. С. Теория поля в лингвистике / Г. С. Щур – Москва : Наука, 1974. – 255 с.

THE IDEOGRAPHIC CLASSIFICATION OF UKRAINIAN VERBS IN STUDYING UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Anna Serednytska

The article describes the design principles of the ideographic dictionary of Ukrainian verbs (8066 verbs of motion) and examines the related theoretical problems of its creation.

Key words: ideographic dictionary, concept, verbs of motion, semantic field

**ИДЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ГЛАГОЛОВ ПЕРЕМЕЩЕНИЯ В
КУРСЕ ИЗУЧЕНИЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО**

Анна Середницкая

В статье описываются принципы идеографической классификации глаголов перемещения украинского языка.

Ключевые слова: глаголы перемещения, лексико-семантическое поле, идеографическая классификация.

Стаття надійшла до редколегії 5.03.2012

Прийнята до друку 2.04.2012